

ВИЗНАЧЕННЯ РІВНІВ АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСІБ ЗРІЛОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ

У статті наведено результати дослідження впливу функціонування інтраперсональних та інтерперсональних складових адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку на процес соціальної реадaptaції. Визначено рівні адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку в процесі соціальної реадaptaції. Джерел – 9.

Ключові слова: адаптація, адаптаційний потенціал, зрілий вік, соціальна реадaptaція.

Постановка проблеми. Актуальність вирішення проблеми соціальної реадaptaції особистості зрілого віку зумовлена численними перешкодами в процесі вторинної соціалізації, що наявні в разі кардинальної зміни життєвої ситуації, зокрема у осіб, які повернулися з місць позбавлення волі, які щойно позбулися адикції від психотропних речовин, а також у тих військовослужбовців, які звільнилися у запас або у відставку, чи повернулися після участі у збройних конфліктах. Якщо вплив таких змін перевищує наявні адаптивні можливості особистості і процес вторинної соціалізації блокується чи відбувається невдало, виникає необхідність у реадaptaції. Пошук засобів підвищення здатності особистості до адаптації в нових життєвих обставинах є актуальним напрямом соціальної реадaptaції осіб зрілого віку, оскільки це може значною мірою попередити та виправити негативні тенденції, що супроводжують процес реадaptaції [3; 5; 9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можна констатувати, що проблема соціальної реадaptaції осіб у зрілому віці розроблена недостатньо і в теоретико-методологічному, і в практично-впроваджуальному аспектах. Дослідження за цією проблематикою майже виключно були пов'язані з медико-психологічними аспектами, – переважно з особливостями постравматичної реабілітації учасників бойових дій (Н.В. Дмитрієва, М.В. Друмова, О.О. Лазєбна, Л.Ф. Шестопалова та ін.) чи медико-соціальною реабілітацією осіб з алкогольною або наркотичною залежністю (В.Ю. Зав'ялов, І.М. П'ятницька, І.І. Шуригіна та ін.), або з соціальними аспектами реадaptaції дезадаптованих осіб, які повернулися з місць позбавлення волі (Т.Р. Татидінова, В.М. Трубніков та ін.). Крім того, процеси адаптації та реадaptaції осіб зрілого віку розглядалися в структурі професіоналізації особистості педагогів (Л.П. Бутузова, Г.Г. Горєлова, К.У. Чимбеленге та ін.), професійної адаптації працівників органів внутрішніх справ (Д.О. Кобзін, В.В. Конопльов, А.П. Москаленко, В.О. Соболев). Лише порівняно недавно вчені почали досліджувати проблеми прогнозування психологічних наслідків локальних військових конфліктів (А.Г. Маклаков, В.В. Стасюк, С.В. Харченко, С.В. Чермянін, Є.Б. Шустов та ін.), соціально-психологічної реадaptaції інвалідів бойових дій (П. П. Іванов, О.Г. Караяні, Н. В. Тарабрина), психолого-педагогічні умови адаптації осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі (С.В. Бабурін, М.Г. Шурухнов, О.М. Яковлев), особливості соціально-психологічної реабілітації хворих на алкоголізм чи наркоманію, які перебувають у стадії ремісії (Б.С. Братусь, О.М. Грязнов, Ф.С. Мжельський, І.А. Новиков, О.П. Тимофєєва). При цьому процес реадaptaції здебільшого розуміють як заходи, пов'язані або з корінною перебудовою функціональних систем організму в цілому при екстраординарних обставинах, або у особистості в зв'язку з новими життєвими обставинами, що відрізняються від попередніх умов життя й діяльності [1; 4; 6]. Отже при такому підході поза увагою вчених залишається такий фактор соціальної реадaptaції як адаптаційний потенціал особистості, відсутність якого може зробити неефективними заходи, що спрямовані на оптимізацію психофізіологічних станів чи соціально-психологічної складової [2; 7]. Слід відзначити також відсутність чітких критеріїв, за якими можна було б оцінити рівень соціально-психологічної деформації дезадаптованої особистості та її оточення, а відтак, і розробити ефективну систему соціальної реадaptaції. Тому наукова проблема дослідження психологічних засад соціальної реадaptaції особистості зрілого віку є актуальною як з соціальної, так і з наукової точки зору.

Мета статті – визначення рівнів адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку в процесі соціальної реадaptaції.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Згідно з гіпотезою дослідження необхідність у соціальній реадaptaції виникає у тих осіб зрілого віку, які мають знижені показники адаптаційного потенціалу. Тому необхідно дослідити, які з цих показників обумовлюють різні рівні адаптаційного потенціалу досліджуваних з метою подальшого урахування цих даних у розробці

системи соціальної реадaptaції осіб зрілого віку з різним ступенем соціальної адаптації. Саме це було предметом нашого спеціального дослідження.

Дослідження проводилось на базі Центру психічного здоров'я м. Луганська, Центру зайнятості м. Луганська. Вибірка була представлена досліджуваними, які повернулися з місць позбавлення волі – 183 особи; досліджуваними, які позбулися залежності від психотропних речовин та перебувають у стадії ремісії – 207 осіб; досліджуваними з посттравматичними стресовими розладами (учасники бойових дій) – 164 особи; військовослужбовцями звільненими у запас або відставку – 238 осіб. На всіх етапах було обстежено 792 досліджуваних. Вік досліджуваних від 40 до 52 років.

Відбір вказаного контингенту досліджуваних зумовлений вираженою негативною динамікою процесу їх соціальної адаптації. Вибірка була представлена чоловіками, адже вони складають переважну більшість серед осіб, які перебувають і повернулися з місць позбавлення волі, серед учасників бойових дій та військовослужбовців, а також осіб, які мають залежність від психотропних речовин та перебувають у стадії ремісії.

Враховуючи показники самооцінки, локусу контролю, характерологічні особливості, рівень агресивності, рівень фрустраційної напруженості та емоційної стійкості, індикатор ефективності адаптації, напрямок та тип реакції у ситуації фрустрації, коефіцієнт соціальної адаптації (CGR), показники функціонування мотиваційно-ціннісної сфери, а також параметри соціальної підтримки була проведена диференціація рівнів адаптаційного потенціалу досліджуваних. Це дозволило виокремити високий, середній, низький та дуже низький рівень адаптаційного потенціалу.

Особи з високим адаптаційним потенціалом (23,8%) мають адекватну самооцінку з тенденцією к завищенню, а також значущий позитивний зв'язок між Я реальним та Я ідеальним ($r=0,79$; $p\leq 0,05$). Стійка і разом з тим досить гнучка самооцінка цих досліджуваних, яка за необхідності змінюється під впливом нової інформації, набутого досвіду, оцінок інших людей, є оптимальною як для особистісного зростання, так і для продуктивної діяльності. У досліджуваних переважає інтернальний локус контролю ($p\leq 0,05$). Показники рівня агресивності виявилися низькими – у межах $-0,64\pm 0,7$ балів. Високий індикатор ефективності адаптації ($0,4\pm 0,75$ балів) вказує на низьку фрустраційну напруженість та високу емоційну стійкість ($p< 0,01$). Осіб з високим адаптаційним потенціалом відрізняє відсутність явних акцентуацій характеру та психопатій ($\varphi=2,08$; $p\leq 0,01$). У ситуації фрустрації переважно інтропунітивні реакції ($I>M>E$) необхідно-наполегливого типу ($NP>OD>ED$) ($p\leq 0,05$). У осіб з цим рівнем адаптаційного потенціалу високий коефіцієнт соціальної адаптації CGR – $55\pm 4,5\%$ ($\varphi=1,61$; $p\leq 0,05$). Щодо змістовного та динамічного аспектів мотивації, то співвідношення цінностей в різних життєвих сферах і доступності щодо їх досягнення відповідає нормативним показникам ($33,0\pm 0,4$), і вказує на певне задоволення життєвою ситуацією та перевагу мотивації досягнення ($p\leq 0,01$). Особи з високим адаптаційним потенціалом мають високий рівень соціальної інтеграції та розвинуту соціальну мережу підтримки; відзначається висока емоційна та інструментальна підтримка ($\varphi=1,56$; $p\leq 0,05$).

Досліджувані (33,9%) з показниками адаптаційного потенціалу середнього рівня мають неадекватну самооцінку, а коефіцієнт кореляції ($r=0,41$; $p\leq 0,05$) свідчить про слабкий незначний зв'язок між уявленнями осіб про якість свого ідеалу та про свої реальні якості. Локус суб'єктивного контролю переважно екстернальний ($p\leq 0,05$). Цих осіб відрізняють виражені ($15\pm 2,2$ бали) акцентуації характеру (за збудливістю, циклотимністю, застряванням) ($\varphi=1,61$; $p\leq 0,05$). Рівень агресивності досліджуваних підвищений ($1,23\pm 0,4$ бали). У ситуації фрустрації спрямованість реакцій представлена як екстрапунітивними, так і інтрапунітивними реакціями ($E\geq I>M$) переважно з фіксацією на перешкоді ($OD>NP>ED$) ($p\leq 0,01$). Зниженими є коефіцієнт соціальної адаптації на рівні $45\pm 3,5\%$ (при нормі $\geq 60\%$). Середній показник індикатору ефективності адаптації ($1,05\pm 0,5$ балів) вказує на середню фрустраційну напруженість та вищу за середню емоційну стійкість ($p< 0,01$). Дані функціонування мотиваційно-ціннісної сфери виявили середній рівень ($42,4\pm 1,7$) дезінтеграції між цінністю та доступністю в різних життєвих сферах, що вказує: бажання переважають над можливостями їх реалізації. Низькими є показники мотивації досягнення (6 ± 2 бали) ($p\leq 0,05$). Соціальна мережа підтримки виявилася обмеженою з низьким рівнем емоційної підтримки ($\varphi=1,56$; $p\leq 0,05$).

Особи (29,5%) з низьким рівнем адаптаційного потенціалу мають неадекватну та нестійку самооцінку, що змінюється за найменших впливів та нечітке, недиференційоване уявлення про своє ідеальне Я та Я реальне ($r=0,36$; $p\leq 0,05$). Переважає екстернальний локус контролю ($p\leq 0,01$). Досліджуваних з низьким рівнем адаптаційного потенціалу відрізняють виражені акцентуації

характеру (21 ± 3 бали) та наявність психопатій ($\phi=1,61$; $p \leq 0,05$). Вищий за середній рівень агресивності ($1,85 \pm 0,8$ балів) вказує на нестриманість у поведінці, низький контроль агресивних тенденцій. У ситуації фрустрації переважають екстрапунітивні реакції ($E > M > I$) з фіксацією на перешкоді та самозахисні ($OD > ED > NP$) ($p \leq 0,05$). У досліджуваних майже вдвічі знижений коефіцієнт соціальної адаптації CGR – на рівні $32 \pm 4,6\%$ ($\phi=2,16$; $p \leq 0,01$). У цих осіб вища за середню фрустраційна напруга та низька емоційна стійкість, що впливає на низький індикатор ефективності їх адаптації ($2,01 \pm 0,47$ балів) ($p < 0,01$). Дані змістовного аспекту мотивації вказують на стан фрустрації і наявність значних труднощів у досягненні ціннісних об'єктів. Значно підвищений ($56,2 \pm 1,2$) коефіцієнт дезінтеграції в мотиваційно-ціннісній сфері ($p \leq 0,05$). Дані динамічного аспекту мотивації вказують на перевагу унікаючої мотивації натомість мотивації досягнення ($p \leq 0,01$). Відзначаються порушення міжособистісних стосунків, значно обмежена соціальна мережа підтримки. Наявний дефіцит близьких довірливих зв'язків, низький рівень емоційної підтримки та соціальної інтеграції ($\phi=1,62$; $p \leq 0,05$).

Досліджувані (12,8%) з дуже низьким адаптаційним потенціалом мають неадекватну та нестійку самооцінку ($r=0,36$; $p \leq 0,05$). Їх відрізняє екстернальний локус суб'єктивного контролю ($\phi=2,07$; $p \leq 0,01$). Виражені мозаїчні акцентуації характеру та психопатії проявляються в стійкій дезадаптивній поведінці. Високий рівень агресивності ($2,82 \pm 0,3$) свідчить про емоційну нестабільність, конфліктність. У ситуації фрустрації переважають екстрапунітивні реакції ($E > M > I$) (переважно з фіксацією на самозахисті – $ED > OD > NP$) за рахунок значного зниження інтрапунітивних реакцій ($p \leq 0,05$). Суттєве зниження коефіцієнта соціальної адаптації ($23 \pm 3,5\%$) вказує на низький рівень адаптивних можливостей і несприятливий прогноз соціальної реадaptaції досліджуваних ($\phi=2,28$; $p \leq 0,01$). Переважає висока фрустраційна напруга та низька емоційна стійкість, співвідношення яких визначає низький індикатор ефективності адаптації ($3,25 \pm 0,25$ балів) ($p < 0,01$). Показники функціонування мотиваційно-ціннісної сфери (індекс розходження між цінністю та доступністю – $66,3 \pm 2,1$) вказують на стійкий, глибокий внутрішній конфлікт (при $\Pi > \Delta$); або стан внутрішнього вакууму, внутрішньої спустошеності, зниження потягів до діяльності при $\Delta > \Pi$. При заниженій мотивації досягнення – високі (8 ± 2 бали) показники мотивації запобігання невдач. У досліджуваних виражені порушення соціальної інтеграції, майже відсутня соціальна підтримка (як емоційна, так і інструментальна) ($\phi=1,57$; $p \leq 0,05$).

Аналіз розподілу досліджуваних за рівнем адаптаційного потенціалу наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних за рівнем адаптаційного потенціалу

Групи досліджуваних	Кількість досліджуваних відповідно до рівня адаптаційного потенціалу									
	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень		Дуже низький рівень		Всього	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Особи, звільнені у запас або відставку	104	19,9	43	8,2	17	3,3	-	-	164	31,4
Учасники бойових дій	12	2,3	67	12,8	29	5,5	-	-	108	20,6
Особи у стадії ремісії від алкогольної залежності	8	1,6	37	7,1	32	6,1	13	2,5	90	17,3
Особи у стадії ремісії від наркотичної залежності	-	-	12	2,3	19	3,7	11	2,1	42	8,1
Особи, які повернулися з місць позбавлення волі	-	-	18	3,5	57	10,9	43	8,2	118	22,6
Всього	124	23,8	177	33,9	154	29,5	67	12,8	522	100

Як видно з табл. 1, високий рівень адаптаційного потенціалу виявили чоловіки, звільнені у запас або у відставку та учасники бойових дій, що, насамперед, можна пояснити високим ступенем їх соціальної адаптації. Середній та низький рівень адаптаційного потенціалу, крім цих груп досліджуваних, у осіб, які повернулися з місць позбавлення волі та чоловіків, які позбулися алкогольної чи наркотичної залежності і перебувають у стадії ремісії, що, на нашу думку, і надало їм можливість позбутися адикції від психотропних речовин, не зважаючи на тотальний ступінь соціальної дезадаптації в минулому у більшості з них. Дуже низький рівень адаптаційного потенціалу показали особи, які перебувають у стадії ремісії від алкогольної чи наркотичної залежності та колишні ув'язнені, що, на нашу думку, пов'язано з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації цих досліджуваних.

Аналіз співставлення рівня адаптаційного потенціалу досліджуваних та ступеня їх соціальної адаптації наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних відповідно до рівня адаптаційного потенціалу та ступеню соціальної адаптації

Кількість досліджуваних відповідно до рівня адаптаційного потенціалу	Кількість досліджуваних відповідно до ступеню соціальної адаптації									
	Соціально адаптовані		Часткова соціальна адаптація		Тотальний ступінь дезадаптації		Деструктивний ступінь дезадаптації		Всього	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Високий рівень	106	20,3	18	3,5	-	-	-	-	124	23,8
Середній рівень	49	9,4	91	17,4	37	7,1	-	-	177	33,9
Низький рівень	-	-	16	3,0	109	20,9	29	5,6	154	29,5
Дуже низький рівень	-	-	-	-	32	6,1	35	6,7	67	12,8
Всього	155	29,7	125	23,9	178	34,1	64	12,3	522	100

Висновки. Таким чином, отримані дані підтверджують певне співвідношення між рівнем адаптаційного потенціалу та ступенем соціальної адаптації досліджуваних: переважна більшість соціально адаптованих досліджуваних мають високий рівень адаптаційного потенціалу, які не потребують спеціальної корекційної роботи; найбільша кількість досліджуваних з частковою соціальною адаптацією мають середній рівень адаптаційного потенціалу, підвищення якого на більш високий рівень дасть можливість їх успішної соціальної реадaptaції; більшість досліджуваних з тотальним та з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації мають, відповідно, низький та дуже низький рівень адаптаційного потенціалу. Зазначені особи потребують спеціальних умов перебування (постійний контроль, зовнішня організація побуту, санкціонована необхідність виконувати соціально корисну працю) та застосування психотерапевтичного впливу.

Література

1. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.
2. Бондаренко О. Ф. Метапсихологічний контекст психологічної допомоги / О. Ф. Бондаренко // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 4. – С. 4–12.
3. Боришевський М. Й. Провідні теоретико-методологічні принципи та їх розвиток в українській психологічній науці / М. Й. Боришевський // Проблеми заг. та пед. психол. : Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2002. – Т. IV. – Ч. 5. – С. 31–36.
4. Бочелюк В. Й. Моделювання соціально-психологічних систем: теоретико-прикладний аспект : монографія / За ред. В. Й. Бочелюка. – Запоріжжя : Класичний приват. ун-т, 2008. – 310 с.

5. Кокун О. М. Аналіз поняття адаптаційних можливостей людини / О. М. Кокун // Проблеми заг. та пед. психол. : Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : Гнозис, 2002. – Т. IV. – Ч. 5. – С. 137–140.
6. Меновщиков В. Ю. Психологическое консультирование: работа с кризисными и проблемными ситуациями / В. Ю. Меновщиков. – М. : Смысл, 2002. – 182 с.
7. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека / С. И. Розум. – М. : Речь, 2006. – 366 с.
8. Циба В. Т. Контури системної соціальної психології / В. Т. Циба // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 27–39.
9. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание. Психологические модели и исследования / Ю. М. Швалб. – К : Милленум, 2003. – 152 с.

References

1. Aronson E. Sotsialnaya psihologiya. Psihologicheskie zakonyi povedeniya cheloveka v sotsiуме / E. Aronson, T. Uilson, R. Eykert. – SPb. : Praym- EVROZNAK, 2002. – 560 s.
2. Bondarenko O. F. Metapsihologichniy kontekst psihologichnoyi dopomogi / O. F. Bondarenko // Pedagogika i psihologiya. – 2002. – № 4. – S. 4–12.
3. Borishevskiy M. Y. ProvIdnI teoretiko-metodologIchnI printsipi ta Yih rozvitok v ukraYinskIy psihologIchnIy nautsI / M. Y. Borishevskiy // Problemi zag. ta ped. psihol. : Zb. nauk. prats In-tu psihol. Im. G. S. Kostyuka APN UkraYini / Za red. S. D. Maksimenka. – K., 2002. – T. IV. – Ch. 5. – S. 31–36.
4. Bochelyuk V. Y. Modelyuvannya sotsialno-psihologIchnih sistem: teoretiko-prikladniy aspekt : monografiya / Za red. V. Y. Bochelyuka. – ZaporIzhzhyia : Klasichniy privat. un-t, 2008. – 310 s.
5. Kokun O. M. Analiz ponyattya adaptatsiynih mozhlivostey lyudini / O. M. Kokun // Problemi zag. ta ped. psihol. : Zb. nauk. prats In-tu psihol. Im. G. S. Kostyuka APN UkraYini / Za red. S. D. Maksimenka. – K. : GnozIs, 2002. – T. IV. – Ch. 5. – S. 137–140.
6. Menovschikov V. Yu. Psihologicheskoe konsultirovanie: rabota s krizisnymi i problemnymi situatsiyami / V. Yu. Menovschikov. – M. : Smyisl, 2002. – 182 s.
7. Rozum S. I. Psihologiya sotsializatsii i sotsialnoy adaptatsii cheloveka / S. I. Rozum. – M. : Rech, 2006. – 366 s.
8. Tsiba V. T. Konturi sistemnoyi sotsialnoyi psihologIyi / V. T. Tsiba // Sotsialna psihologIya. – 2003. – № 1. – S. 27–39.
9. Shvalb Yu. M. Tselepolagayuschee soznanie. Psihologicheskie modeli i issledovaniya / Yu. M. Shvalb. – K : Millenum, 2003. – 152 s.

Заватская Н.Е.

Определение уровней адаптационного потенциала лиц зрелого возраста в процессе социальной реадaptации

В статье приведены результаты исследования влияния функционирования интраперсональных и интерперсональных составляющих адаптационного потенциала лиц зрелого возраста на процесс социальной реадaptации. Определены уровни адаптационного потенциала лиц зрелого возраста в процессе социальной реадaptации. Источников - 9.

Ключевые слова: адаптация, адаптационный потенциал, зрелый возраст, социальная реадaptация.

Zavatskaya N.E.

Determination of levels of adaptive capacity of middle-aged people in the process of social reintegration

The results of study of the effect of interpersonal and intrapersonal functioning components of the adaptive capacity of middle-aged people in the process of social reintegration. Defined levels of adaptive capacity of middle-aged people in the process of social reintegration. Sources - 9.

Key words: adaptation, adaptive capacity, mature age, social readaptation.

Заватська Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Луганськ